

اندیشه نامه علوم عقیدتی اسلامی

توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم عالم
از سید مرتضیٰ کاظمی، مستطاب و عارفان مسلمان

www.ketab.ir

به کوشش
محمد عبدالحی

سرشناسه	عبداللهی، مهدی، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	اندیشه‌نامه علوم عقلی اسلامی: توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی/به کوشش مهدی عبداللهی؛ ویراستار زبانی علیرضا تاجیک.
مشخصات نشر	تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۵۸۸ص.
شابک	978-622-6331-23-4
وضعیت فهرست نویسی	فیا
عنوان دیگر	توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی.
موضوع	Islamic science
موضوع	توحید (Unity of God) Tawhid
موضوع	وحی Revelation
موضوع	حدوث و قدم Eternity and temporal
رده بندی کنگره	BP۱۱/۵
رده بندی دیویی	۲۹۷/۰۴
شماره کتابشناسی ملی	۸۴۳۷۱۵۱
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیا

اندیشه‌نامه علوم عقلی اسلامی

توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم عالم

از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی

نویسندگان مقالات:

حسن امینی، حسن پناهی آزاد، حسن ترکاشوند، محمد عیسی جعفری، حسین رستمی، زهرا شریف، مهدی عبداللهی، یارعلی کرد فیروزجایی، علی‌رضا کمره‌ای، عبدالله محمدی، بهروز محمدی منفرد، حسین مظفری، سیدجابر موسوی‌راد، مهدی نجیبی
به کوشش مهدی عبداللهی
ویراستار زبانی: علیرضا تاجیک

صفحه‌ارا: معصومه قاسمی / خطاط و طراح جلد: بنفشه رضایی نیارکی

چاپ اول: ۱۴۰۰ / تیراژ: ۵۰۰ نسخه / قیمت: ۲۰۰ ۰۰۰ تومان

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و انتشارات

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۲۳-۴ ISBN: 978-622-6331-23-4

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نشانی: تهران، خیابان نوفل‌لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

www.irip.ac.ir

حق چاپ و نشر محفوظ است.

فهرست

پیش‌گفتار.....	۲۱
توحید ذاتی از منظر فیلسوفان اسلامی.....	۲۷
مقدمه.....	۲۸
مفهوم‌شناسی وحدت و توحید.....	۲۸
مفهوم‌شناسی توحید ذاتی.....	۳۰
تفاسیر سه‌گانه فیلسوفان اسلامی از واحدیت واجب.....	۳۱
۱. حکمت مشاء: توحید ذاتی به مثابه وحدت عددی واجب.....	۳۳
۲. شیخ اشراق: توحید ذاتی به مثابه وحدت حق غیر عددی.....	۳۶
۳. حکمت متعالیه: توحید ذاتی به مثابه وحدت شخصی وجود.....	۴۱
برهان‌های فلسفی یکتایی واجب.....	۴۳
۱. برهان بساطت.....	۴۴
الف. تقریر برهان بساطت.....	۴۵
ب. شبهه ابن‌کَمُونَه بر برهان بساطت.....	۴۶
ج. پاسخ صدرالمُتألّهین به شبهه ابن‌کَمُونَه.....	۴۸
۲. برهان صرف.....	۴۹
۳. برهان بسیط‌الحقیقه.....	۵۲
توحید ذاتی احدی: بساطت ذات واجب.....	۵۴
۱. انواع جزء.....	۵۴
۲. نفی ترکیب از ماهیت و وجود از ذات واجب.....	۵۵
۳. نفی اقسام دیگر ترکیب از ذات واجب.....	۵۹
نتیجه‌گیری.....	۶۱
منابع.....	۶۲

توحید ذاتی از منظر متکلمان اسلامی ۶۹

مفهوم‌شناسی توحید ذاتی ۷۰

توحید واحدی و احدی ۷۱

احدی‌الذات و احدی‌المعنی بودن خداوند ۷۲

ادله توحید ذاتی ۷۳

۱. اقسام ادله اثبات توحید ذاتی ۷۳

۲. تقریر ادله توحید ذاتی ۷۵

الف. ادله نقلی صرف ۷۵

ب. دلیل عقلی برگرفته از قرآن ۷۵

ج. ادله برگرفته از احادیث ۷۹

د. ادله عقلی صرف ۸۴

نتیجه‌گیری ۸۸

منابع ۸۹

توحید ذاتی از منظر عارفان اسلامی ۹۳

مقدمه ۹۴

وحدت اطلاقی وجود ۹۶

وجوب وحدت اطلاقی ۱۰۱

تساوق حقیقت واجب واحد اطلاقی وجود با حق سبحانه ۱۰۲

اقسام توحید ۱۰۳

۱. توحید ذاتی ۱۰۳

۲. توحید صفاتی ۱۰۴

۳. توحید افعالی ۱۰۴

لوازم توحید ذاتی عرفانی حق سبحانه ۱۰۶

۱. اشتغال و سریان ۱۰۶

۲. جمع بین تشبیه و تنزیه ۱۰۸

نتیجه‌گیری.....	۱۰۹
منابع.....	۱۱۰
بررسی تطبیقی توحید ذاتی از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی.....	۱۱۳
اختلاف در مفهوم‌شناسی توحید ذاتی.....	۱۱۴
تفاسیر چهارگانه توحید واحدی.....	۱۱۵
۱. توحید واحدی به مثابه وحدت پدیدآورنده جهان حادث.....	۱۱۶
۲. توحید واحدی به مثابه وحدت عددی ذات واجب.....	۱۱۷
۳. توحید واحدی به مثابه وحدت حق واجب.....	۱۱۸
۴. توحید ذاتی به مثابه وحدت شخصی وجود واجب.....	۱۱۹
مقایسه تفاسیر چهارگانه توحید ذاتی واحدی.....	۱۲۲
نگرش‌ها در توحید گانه احدی.....	۱۲۴
نتیجه‌گیری.....	۱۲۷
منابع.....	۱۲۹
توحید صفاتی از منظر فیلسوفان اسلامی.....	۱۳۱
مقدمه.....	۱۳۲
اقسام صفات واجب.....	۱۳۲
۱. تقسیم ابن‌سینا در بحث صفات واجب.....	۱۳۲
۲. اقسام صفات واجب از دیدگاه فیلسوفان اسلامی.....	۱۳۴
نسبت واقعیت صفات با ذات واجب.....	۱۳۷
۱. دیدگاه ابن‌سینا: وحدت مصداقی و مفهومی صفات با ذات.....	۱۳۹
الف. تبیین دیدگاه ابن‌سینا.....	۱۴۰
ب. اشکالات فیلسوفان متأخر بر دیدگاه ابن‌سینا.....	۱۴۱
ج. تحلیل و بررسی دیدگاه ابن‌سینا و اشکالات آن.....	۱۴۲
۲. دیدگاه مشهور حکما: عینیت مصداقی و تغایر مفهومی.....	۱۴۴
۳. تحکیم دیدگاه عینیت با مبانی حکمت متعالیه.....	۱۴۶

۱۵۰.....	براهین حکما بر توحید صفاتی
۱۵۱.....	۱. استدلال از راه وحدت فاعل و قابل در بسیط
۱۵۲.....	۲. استدلال از راه قاعده «واجب الوجود واجب من جمیع الجهات»
۱۵۳.....	۳. استدلال از راه لزوم تعدد جهت فعل و انفعال در واجب
۱۵۴.....	۴. استدلال از راه ماهیت نداشتن واجب
۱۵۵.....	۵. استدلال از راه عینیت صفات وجود با وجود
۱۵۶.....	نقد فلاسفه بر دیدگاه‌های مخالف
۱۵۶.....	۱. دیدگاه معتزله: نیابت ذات از صفات
۱۵۷.....	۲. دیدگاه اشاعره: زیادت صفات قدیم بر ذات
۱۵۷.....	۳. دیدگاه کرامیه: زیادت صفات حادث بر ذات
۱۵۸.....	بررسی انتقادات بر توحید صفاتی
۱۵۸.....	۱. اشکال لزوم اکثر در ذات
۱۶۰.....	۲. اشکال از راه وابستگی صفات به موصوف
۱۶۱.....	۳. اشکالات دیگر فخر رازی
۱۶۲.....	نتیجه‌گیری
۱۶۴.....	منابع
۱۶۹.....	توحید صفاتی از منظر متکلمان اسلامی
۱۷۰.....	مقدمه
۱۷۱.....	دیدگاه اول: نظریه عینیت یا توحید صفاتی
۱۷۳.....	۱. ادله نظریه عینیت
۱۷۴.....	۲. نظریه عینیت در آیات و روایات
۱۷۵.....	۳. بررسی انتقادات بر نظریه عینیت
۱۷۷.....	دیدگاه دوم: نظریه زیادت صفات بر ذات
۱۷۹.....	۱. ادله نظریه زیادت
۱۷۹.....	دلیل اول. قیاس غائب بر شاهد

۱۸۱	 بررسی قیاس غایب بر شاهد
۱۸۱	 دلیل دوم. آیات قرآن
۱۸۲	 دلیل سوم. وجود اشکال در نظریه عینیت
۱۸۳	 ۲. اشکالات نظریه زیادت
۱۸۶	 دیدگاه سوم. نظریه نیابت ذات از صفات
۱۸۸	 ۱. ادله نظریه نیابت
۱۸۹	 ۲. اشکالات نظریه نیابت
۱۹۰	 دیدگاه چهارم. نظریه احوال
۱۹۱	 ۱. ادله نظریه احوال
۱۹۲	 ۲. اشکالات نظریه احوال
۱۹۳	 نتیجه گیری
۱۹۴	 منابع
۲۰۱	 توحید صفاتی از منظر عارفان اسلامی
۲۰۲	 مقدمه
۲۰۵	 حقیقت وجود در عرفان
۲۰۶	 اولین تعین حق تعالی
۲۰۹	 تعین ثانی؛ محل پیدایش اسمای الهی
۲۱۲	 تبیین توحید صفاتی
۲۱۲	 توحید صفاتی در رتبه متأخر از ذات
۲۱۶	 تعین ثانی؛ جایگاه توحید صفاتی
۲۱۶	 الف. توحید صفاتی در قوس نزول
۲۱۸	 ب. توحید صفاتی در قوس صعود
۲۲۱	 نتیجه گیری
۲۲۳	 منابع

بسم الله الرحمن الرحيم

پیش گفتار

فلسفه، کلام و عرفان نظری سه سنت فکری قدرت مند در فرهنگ اسلامی اند که در طول تاریخ، نحله ها و مکاتب گوناگونی درون هر یک از آنها ظهور یافته است. پیدایش و گسترش این سه حوزه نظرورزی در دامن اندیشه اسلامی سبب شده است که مسائل مشترک فراوانی میان آنها شکل بگیرد. در واقع، آموزه های بسیاری که وحی و ایمان اسلامی طرح کرده اند، آبخور پرسش های فراوانی شده اند و به دنبال کوشش برای پاسخ به این پرسش ها و تبیین و تفسیر آن آموزه ها دیدگاه های گوناگونی تولد یافته و بالیده اند.

اما گذری بر آرای اندیشمندان این سه حوزه، به روشنی عدم توافق در پاسخ ها و تفسیرها را به چشم می آورد. بسیاری از مسائل مشترک میان این سه دانش، عرصه اختلاف نظرهای بنیادین یا جزئی میان صاحب نظران است. وحدت شخصی وجود عارفان، دیدگاه های فیلسوفان درباره ضرورت و سنخیت علی معلولی، قدم زمانی عالم و علم کلی خداوند به جزئیات و نظریه متکلمان درباره حدوث زمانی عالم از جمله این مسائل اند.

اختلاف رأی همواره میان اهالی اندیشه وجود داشته است و گمان نمی رود هیچ صاحب دقت نظری امید داشته باشد که اختلافات فکری از میان اصحاب نظر جملگی برخیزد و صاحبان اندیشه همگی بر سر یک شیوه و منظر واحد به توافق برسند. اما مسئله این است که افزون بر این تفاوت دیدگاه ها که برآمده از تفاوت های متعارف انسانی در میان اهل اندیشه است، دو عامل دیگر بر شکاف میان اندیشمندان این سه حوزه و حتی فاصله متفکران مکاتب مختلف یک حوزه از یکدیگر دامن زده اند: بدفهمی و غرض ورزی.

از یک سو، برداشت های نادقیق و تفسیرهای ناصواب از دیدگاه ها گاه موجب شده

مدعایی متفاوت با دیدگاه واقعی یک اندیشمند به او نسبت داده شود، بلکه حتی گاه دیدگاهی ناصواب به یک نحله فکری منسوب شده است. بی‌مبالاتی فکری در پشت سر گذاشتن همه مراحل ضروری برای فهم یک اندیشه و تعجیل در گذار از مرتبه فهم و ورود به مرحله نقد و خرده‌گیری، به شکل‌گیری تصاویر نادرست از اندیشه رقیب انجامیده است! و از سوی دیگر، سوء نیت در نقل قول‌ها و غرض‌ورزی در ارائه گزارش‌های وارونه از آرای صاحب‌نظران، عاملی دیگر در افزایش اختلافات ناصواب میان نحله‌های گوناگون فکری بوده است. این پدیده ناخجسته گاه دستاویز برخوردهای غیرعالمانه با اهل نظر نیز شده است و ایشان با اتهام‌زنی‌های گوناگون مخالفان خود روبه‌رو شده‌اند. داستان غم‌بار تأثیر مؤلفه‌های غیرعلمی در عرصه اندیشه‌ورزی، آن هنگام که با آموزه‌های دینی پیوند می‌خورد، غم‌انگیزتر می‌شود؛ زیرا برخی غرض‌ورزان از باورهای دینی برای خود سپر می‌سازند و می‌کوشند تیغ برآن اندیشه رقبای خویش را با اتهام مخالفت با دین بکند کنند. جهان اندیشه، در طول تاریخ، اتهام ناروای کفر و بی‌دینی کم به خود ندیده است.

ضرورت مقابله با انتساب‌های ناروا به اندیشمندان و پرهیز از انتقادات نابجا از اصحاب اندیشه، برای آنان که در جست‌وجوی حقیقت‌اند، امری روشن است. این مسئله به‌ویژه در دوران معاصر بایسته‌تر است؛ زیرا دامنه انتساب‌ها و انتقادات از آثار اندیشمندان و محافل علمی فراتر رفته، و فضای رسانه‌های عمومی و توده‌های مردم را نیز دربرگرفته است.

به نظر می‌رسد نخستین راه چاره برای پایان دادن به انتسابات غیرعالمانه به اهل نظر و حملات نابخردانه به ساحت اندیشه‌ورزی، بازشناسی و تبیین دقیق آرای اندیشمندان در مسائل مشترک است. نخستین دفاع از ساحت اندیشه و اصحاب آن و اولین گام در مسیر دشوار راه‌یابی به حقیقت، ارائه فهمی درست و تبیینی دقیق از مقصود جدی و مراد واقعی صاحبان اندیشه است. درک صائب آرای اندیشمندان، مسیر را برای سامان‌دهی پژوهش‌های تطبیقی در قلمرو پرسش‌ها و مسائل مشترک در حوزه‌های گوناگون هموار می‌کند و از بازشناسی و واکاوی دیدگاه‌های دانشمندان در مسائل مشترک میان این علوم می‌توان به جهات اشتراک و وجوه اختلاف اندیشه‌ها راه برد و از میان نظرگاه‌های متفاوت، راهی به حقیقت گشود.

مجموعه پیش روی بر اساس همین احساس ضرورت و با این هدف به سامان آمده است که به دور از سوء فهم و جهت‌گیری غیرعلمی، تصویری دقیق از آرای اندیشمندان علوم عقلی در مسائل مشترک به دست دهد. در این مجموعه کوشش شده است نخست طی مقالاتی با رویکرد توصیفی صرف، مقصود اندیشمندان به طور دقیق و جامع گزارش شود، به گونه‌ای که محل نزاع اصلی، مدعای حقیقی و سیر تطور دیدگاه‌ها آشکار شود. پس از نگارش مقالات توصیفی-گزارشی، در مرحله دوم سعی شده است در خلال مقاله‌ای مقایسه‌ای با نگرشی بی‌طرفانه، بین دیدگاه‌های فلسفی، کلامی و عرفانی مقایسه و داوری صورت گیرد. از باب نمونه، ابتدا در سه مقاله توصیفی، دیدگاه‌های اصحاب فلسفه، کلام و عرفان در موضوع توحید ذاتی گزارش شده، و سپس مقاله تطبیقی به مقایسه و داوری میان این دیدگاه‌ها پرداخته است.

بی‌تردید مسائل مشترک متعددی در دانش‌های سه‌گانه فلسفه، کلام و عرفان اسلامی وجود دارند که شایسته پژوهش‌های توصیفی و تطبیقی‌اند، اما این اندیشه‌نامه تنها به پنج موضوع بنیادین پرداخته است که به نظر می‌رسد بر دیگر مسائل نزاع‌برانگیز اولویت دارند، و بر اساس میزان اهمیت، گستره نزاع دیدگاه‌های پیرامونشان و درجه اثرگذاری‌شان بر دیگر مسائل گزینش شده‌اند. موضوعات یادشده عبارت‌اند از: توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم عالم.

نخست سه مقاله توصیفی به گزارش دیدگاه‌های اصحاب فلسفه، کلام و عرفان در خصوص هر یک از موضوعات پیش‌گفته نوشته شده‌اند، به جز موضوع حدوث و قدم عالم که تنها از منظر فیلسوفان و متکلمان بررسی شده است؛ زیرا در آثار عارفان مسلمان مطلب چندانی در این خصوص وجود ندارد. سپس یک مقاله تطبیقی به مقایسه دیدگاه‌ها در این سه حوزه و تاحدودی داوری میان آنها پرداخته است. بدین ترتیب، به جز مقالات تطبیقی که به قلم صاحب این سطور نگارش شده‌اند، فهرست چهارده مقاله توصیفی و نویسندگان آنها بدین شرح است:

۱. توحید ذاتی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم مهدی عبدالهی؛
۲. توحید ذاتی از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر سیدجابر موسوی راد؛
۳. توحید ذاتی از منظر عارفان اسلامی به قلم دکتر زهرا شریف؛
۴. توحید صفاتی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم مهدی عبدالهی؛